

Životné šance sociálnych aktérov v kontexte spoločenského vývoja na Slovensku – subjektívna dimenzia¹

Gabriela Lubelcová² – Milan Zeman³

Life Chances of Social Actors in the Context of Societal Development in Slovakia – Subjective Dimension. The study focuses on the theme of life chances as an opportunity for a full-fledged life and people's livelihood. The first part of the paper focuses on the main conceptual frameworks of lifestyle chances. On the basis of these, an outline of the basic social mechanisms that decide on the real distribution of the life chances of social actors is formulated. Key are presented: performance-distributive, redistributive, control and sociable mechanisms. The second part of the contribution focuses on the analysis of subjective perceptions of life opportunities through a secondary analysis of selected relevant issues from international ISSP research showing subjective assessment of the possibilities and factors of life success and self-realization of people during the transformation development of Slovak society.

Sociológia 2019, Vol. 51 (No. 5: 455-482)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2019.51.5.20>

Key words: *Life chances; entitlements and provisions; mechanisms of life opportunities distribution; life success and their subjective reflection*

Úvod

Analýzy spoločenského vývoja na Slovensku poukazujú na narastajúce sociálne nerovnosti v mnohých oblastiach života a fungovania spoločnosti. Sociálny svet ľudí sa diferencuje a ponúka tak odlišné príležitosti pre plnohodnotný život, životné voľby a sebauplatnenie rôznych sociálnych kategórií obyvateľstva. Pohľad na to, aké sú tieto životné príležitosti pre ľudí je preto významnou výzvou pre preskúmanie. Interpretáciu možností uplatnenia ľudí v spoločenskom priestore umožňuje koncept životných šancí, ktorému by sme chceli venovať pozornosť v tejto štúdií. V prvej časti sa budeme venovať konceptuálnym rámcom poňatia životných príležitostí a pokúsime sa o identifikáciu ich kľúčových mechanizmov v inštitucionálnom usporiadaní spoločnosti, ktoré rozhodujú o reálnej distribúcii životných šancí sociálnych aktérov. Následne sa pokúsime na základe vybraných výskumných zistení identifikovať vnímanie životných príležitostí sociálnymi aktérmi a ich reflexiu rozhodujúcich determinantov životného úspechu ľudí. Sekundárna analýza tohto subjektívneho vnímania životných šancí v perspektíve spoločenského vývoja na Slovensku bude obsahom druhej časti štúdie.

¹ Štúdia vznikla ako súčasť riešenia výskumného projektu *Vzdelanostné nerovnosti na Slovensku* (VEGA 1/0224/19) a výskumného projektu *Hodnoty v dynamike spoločenských zmien na Slovensku a v Európe* (APVV-15-0653).

² Korešpondencia: Prof. PhDr. Gabriela Lubelcová, PhD., Katedra sociológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského, Gondova 2, 814 99 Bratislava, Slovensko. E-mail: gabriela.lubelcova@uniba.sk

³ Korešpondencia: Mgr. Milan Zeman, Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovensko. E-mail: milan.zeman@savba.sk

Životné šance – vymedzenie, prístupy

Životné šance môžeme všeobecne charakterizovať ako priestor možností (príležitostí) pre sebarealizáciu sociálnych aktérov, naplnenie ich životných cieľov, sociálneho vzostupu a kvality života. Chápeme ich pritom najmä ako štrukturálne a inštitucionálne determinovanú pravdepodobnosť dosiahnutia určitého statku alebo inak definovaného žiaduceho stavu (šance uplatniť sa na trhu práce, dosiahnuť určité vzdelanie, určitý príjem, a pod.).

Životné šance sú ovplyvňované dvoma základnými skutočnosťami. Na jednej strane sú to spoločenské podmienky, v usporiadaní ktorých sú distribuované príležitosti. Na druhej strane je to schopnosť a kapacita sociálnych aktérov tieto príležitosti využiť. Sociologicky je obzvlášť zaujímavá spoločenská determinácia životných šancí, ktorá vypovedá o otvorenosti spoločenského priestoru, miery nastavenia inštitucionálnych a štrukturálnych kanálov a bariér pre životné voľby sociálnych aktérov. Téma životných šancí je preto úzko spojená s témou sociálnej stratifikácie a sociálnej mobility (Sopóci 2014; 2017).

Pre konceptualizáciu témy životných šancí pracujeme s niekoľkými kľúčovými teoretickými inšpiráciami. Jedným z prvých autorov, ktorý tento termín do sociologického kontextu uviedol, bol M. Weber. Koncept životných šancí bol dôležitým prvkom jeho teórie tried, statusu a moci. Životné šance sú podľa neho konzekvenciou sociálneho postavenia ľudí. Pre sociálne postavenie je rozhodujúce triedne postavenie, ktoré odráža pozíciu ľudí v ekonomickom usporiadaní spoločnosti. Sociálnu triedu vymedzil ako súhrn osôb spoločne zdieľajúcich jednu alebo viaceré determinanty životných šancí (majetok, životné podmienky, skúsenosti) (Weber 1964). Disponujú teda rovnakými alebo podobnými zdrojmi podmieňujúcimi aj podobnosť ich životných šancí. Do rovnakej sociálnej triedy sú zaradení ľudia, čo majú spoločný kauzálny prvok ovplyvňujúci ich životné šance (Sopóci 2014: 147). A sú to predovšetkým typy šancí na trhu práce, ktoré sú kľúčovou charakteristikou, formujúcou zhodné (či podobné) podmienky osudu jednotlivcov a spoločné záujmy. Z podobnosti ekonomického postavenia jednotlivcov vyplýva podobnosť foriem ich sociálneho konania (ako reakcia na postavenie na trhu práce). Triedy tak odrážajú kľúčovú diferenciaciu v životných šanciach ľudí.

Weber navyše odlišoval triedne a statusové postavenie človeka. Zatiaľ čo triedy vyjadrujú objektívnu stránku spoločenskej diferenciacie (viažu sa na disponibilitu zdrojmi spojenými s ekonomickou stránkou života), statusová diferenciacia odráža subjektívny rozmer sociálneho postavenia (spojený so spôsobom života, prestížou a mocou). Sociálna trieda ovplyvňuje materiálne bohatstvo prostredníctvom ekonomických výhod a nevýhod, s ktorými ľudia vstupujú na trh práce a tovarov, statusová skupina prostredníctvom prestíže

a moci ovplyvňuje spôsoby získavania rôznych výhod a životných šancí členov jednotlivých statusových skupín (tamže: 148).

Weber tak formuloval základ pre sociologické nazeranie na spoločenskú pozíciu jednotlivca. Týmto základom je väzba na spoločenskú diferenciaciu, ktorej rozhodujúcimi (určujúcimi) líniami sú triedna a statusová príslušnosť človeka, čo zásadným spôsobom štrukturuje spoločnosť. Zároveň zakotvuje pojem životných šancí ako produkt (korelát) tejto sociálnej štruktúry spoločnosti. Sociálne triedy sa stávajú základom životných šancí v industriálnych a postindustriálnych spoločnostiach (Katrňák 2005).

Do súčasného spoločenskovedného uvažovania priniesol inšpiratívny rámec pre problematiku životných šancí R. Dahrendorf (1979; 1988; 1991), ktorý pokrok v historickom vývoji vidí predovšetkým ako pokrok v oblasti životných šancí. Dahrendorf sa téme a pojmu životných šancí venoval explicitne, a preto jeho koncepciu preberieme osobitne.

Životné šance je podľa Dahrendorfa potrebné chápať ako funkciu dvoch determinantov – možností voľby (options) a väzieb (ligatures) sociálnych aktérov. Možnosti voľby sú štruktúrne príležitosti rozhodovania, ktoré má aktér k dispozícii pre voľbu spôsobov sociálneho konania a životných aktivít. Väzby sú určitým druhom záväzku zakotveného v našich hodnotách, vzťahoch a významoch, ktoré im pripisujeme. Väzby možno chápať ako určité puto k významným princípom a dôležitým iným (osobám), ktoré orientujú aktéra v priestore možností volieb a dávajú jeho voľbám zmysel. Špecifická kombinácia možností voľby a väzby v danom okamihu vytvára šance, ktorými sú determinované životy ľudí v spoločnosti. V závislosti na svojich sociálnych pozíciách a rolách jedinec zastáva svoje miesto v systéme záväzkov, väzieb či pút (Dahrendorf 1979: 30).

Koncepcia životných šancí ako spoločensky podmieneného poľa možností konania vyjadruje sociálne determinovaný priestor možností volieb individuálneho konania. Možnosti volieb (options) pre individuálne konanie reprezentujú alternatívy, ktoré majú ľudia v sociálnom priestore k dispozícii. Tieto sú podľa Dahrendorfa tvorené systémom oprávnení (entitlements) a zaopatrení (provisions) (Dahrendorf 1991: 54). Oprávnenia označuje Dahrendorf ako vstupenky, kanály prístupu, resp. obmedzení pre možnosti voľby. V zásade sa vzťahujú ku konceptu občianstva a reprezentujú otvorenosť prístupu ľudí k alternatívam, možnostiam volieb konania. Pre využitie otvorených možností volieb konania však aktér potrebuje aj disponovať prostriedkami na realizáciu týchto možností. Túto kapacitu reálne využiť oprávnenia mu sprostredkávajú zaopatrenia (zdroje, ktorými môže disponovať – majetok, príjem, vzdelanie, informácie, a pod.). Pozícia jednotlivca v sociálnej štruktúre významne určuje priestor jeho oprávnení a zaopatrení. V inštitucionálne nediskriminujúcom prostredí spoloč-

nosti sú oprávnenia široko distribuované, ale zaopatrenia (reálne disponibilné zdroje) môžu limitovať formálne garantované oprávnenia ľudí.

Ak nám systém oprávnení a zaopatrení priamo implikuje pozíciu človeka v sociálnej štruktúre, ktorá významne determinuje spoločenskú distribúciu životných šancí, inšpiratívnym je aj druhá zložka, ovplyvňujúca životné šance, a tou sú väzby a putá (ligatures), ktoré jednotlivca sociálne a kultúrne vzťahujú k svojmu spoločenskému kontextu.

Podľa Dahrendorfa poskytujú tieto väzby významy a orientácie pre naše životné voľby (väzby a putá k rodine, kolektívite, náboženskému, etickému ideálu, a pod.). Sú oporou, ktorá usmerňuje naše voľby konania a dáva im zmysel.

Prijatie takéhoto vymedzenia nám umožňuje skúmať aj subjektívnu stránku životných šancí. Ide o uchopenie významu možností voľby, ktoré človek sám vníma a reflektuje.

Dahrendorfovo poňatie pokladáme za základné východisko pre interpretáciu životných šancí. Na jednej strane ich formuje spoločensky štrukturovaný priestor prístupu ku zdrojom pre realizáciu životných aktivít, na druhej strane ale ide aj o subjektívne reflektovaný význam týchto životných aktivít. Pri skúmaní životných šancí preto pokladáme za dôležité sústrediť sa na preskúmanie otvorenosti spoločenského priestoru (objektívne, štrukturálne charakteristiky), ako aj na subjektívne vnímané významy voľby, ktoré sa prejavujú v aktivizačnom a mobilizačnom potenciáli sociálnych aktérov.

Životné šance sa teda viažu tak na objektívnu, ako aj subjektívnu dimenziu života ľudí a tematizujú makro i mikro úroveň sociálneho postavenia človeka. Prístupom, ktorý sa pokúša prepojiť tieto dimenzie a ponúka alternatívny interpretačný rámec, je koncepcia P. Bourdieuho (Bourdieu 1984; 1998). Jej základnými pojmami sú habitus, pole a kapitál a ako uvádza samotný autor, ich hlavným spojovníkom je dvojsmerný vzťah medzi štruktúrami objektívnymi (štruktúrami sociálneho poľa) a štruktúrami osvojenými (štruktúrami habitu) (Bourdieu 1998: 7). V našom kontexte by sme mohli sociálne pole interpretovať ako priestor životných volieb, v ktorom sa realizujú životné praktiky sociálnych aktérov. Toto pole je štrukturované a na aktéra v ňom pôsobia vonkajšie tlaky (určované štrukturálnymi charakteristikami poľa, čo nás nepriamo odkazuje k determinácii priestoru sociálneho poľa ako možností voľby pozíciou v sociálnej štruktúre a rôznych osiach/dimenziách sociálnej stratifikácie a diferenciacie), ako aj vnútorné nátlakové sily (interiorizované v procese socializácie človeka, stelesnené v pojme habitus). Habitus reprezentuje systematicky štruktúrované dispozície k vnímaniu, interpretácii a konaniu v sociálnom poli. Bourdieu ho označuje aj ako socializované telo, ktoré do seba pojalo imanentné štruktúry určitého sveta a štrukturuje podľa neho spôsob vnímania tohto sveta a konanie v ňom (tamže: 110). Možnosti životných

praktík (životných volieb) sú determinované týmito vonkajšími a vnútornými tlakmi, ktoré otvárajú, resp. limitujú priestor volieb.

Významným druhom obmedzení v priestore sociálneho poľa sú okrem týchto externých a interných obmedzení predovšetkým limity, viažuce sa k zdrojom, ktoré má aktér k dispozícii a jeho schopnosťami strategicky ich využiť. Bourdieu tieto zdroje chápe a interpretuje ako kapitály, v rámci ktorých odlišuje niekoľko základných foriem: ekonomický, sociálny, kultúrny a symbolický. Kapacita týchto kapitálov a spôsoby ich akumulácie ovplyvňuje reálne využitie priestoru volieb sociálneho poľa človeka.

Uvažovanie o životných šanciach ako o voľbe alternatív v disponibilnom priestore možností voľby, zdá sa, nás ukotvuje k tradičným sociologickým dilemám vzťahu medzi vonkajškovou (objektívnou) a vnútornou (subjektívnou) podmienenosťou ľudského konania. V širšom zmysle ide o klasický sociologický problém vzťahu štruktúry (vonkajškového spoločenského sveta) a konania (aktéra a jeho intencií). Významné impulzy k reformulácii tohto problému priniesli niektoré prístupy, spojené s tzv. návratom k veľkej teórii ku koncu 20. storočia. Hoci explicitne tieto prístupy neriešia tému životných šancí, interpretácie sociálneho konania v spoločenskom kontexte nám, hoci nepriamo, môžu o mechanizme životných šancí napovedať.

Preto sa budeme stručne venovať niektorým z týchto teoretických prístupov, ktoré pokladáme za potenciálne inšpiratívne pre poňatie životných šancí. Osobitne pôjde o teóriu štrukturácie A. Giddensa a model sociálneho konania J. C. Alexandra⁴.

Giddensova koncepcia je práve pokusom o prekonanie oddeľovania štruktúry a konania v tradičných sociologických koncepciách. Toto sociologické rozdelenie (dualizmus) nahrádza Giddens princípom duality (súbežného prepojenia) konania a štruktúry. V jeho koncepcii sociálne štruktúry nie sú mimosubjektová, vonkajšková danosť, ale ako súbor pravidiel a zdrojov (tak Giddens vymedzuje sociálne štruktúry) sú neustále produkované a reprodukované aktmi konania vedomých aktérov (Giddens 1984).

Teória štrukturácie je zároveň aj analytickým prepojením medzi makroúrovňou (štruktúrou spoločnosti) a mikroúrovňou (individuálnym konaním). Autor sa v nej pokúsil o syntézu významných teoretických sociologických konceptov: na jednej strane tradície štruktúrneho funkcionalizmu s jeho dôrazom na spoločenský celok, ktorý je vo vzťahu k aktérovi dominantný (determinujúci) a na druhej strane interpretatívnych konceptov, ktoré stavajú do popredia konajúcich jednotlivcov, ktorí v procese sociálnych interakcií permanentne rekonštruujú sociálny svet. Vzťah konania a štruktúry v jeho

⁴ Nepôjde nám pritom o komplexnú charakteristiku prístupov týchto autorov. Náš výklad je selektívny a zameriava sa iba na tie stránky uvádzaných teoretických prístupov, ktoré pokladáme za inšpiratívne pre uvažovanie o konceptualizácii životných šancí.

poňatí nie je oddelený, nejde o dva nezávislé súbory fenoménov, ale majú skôr komplementárnu povahu, aktéra a štruktúru chápe ako vzájomne sa podmieňujúci a ovplyvňujúci celok v procese vzájomného pôsobenia (dualita). Sociálne štruktúry sú determinantom, ale aj dôsledkom konaní aktérov. Nie sú vonkajškové, ale vstupujú do rozhodovania aktéra ako organizované praktiky sociálneho konania (inštitúcie).

Sociálne štruktúry majú podoby pravidiel alebo zdrojov⁵. Aktér disponujúci znalosťou pravidiel a prístupom ku zdrojom, naplnia prostredníctvom konania svoje ciele, ktoré sú ale zároveň definované prostredníctvom štruktúr. Konaním aktér súčasne reprodukuje a (re)konštituuje štruktúry. Konanie má zároveň reflexívnu povahu, teda aktér vyhodnocuje voľbu cieľov, prostriedkov aj účinkov konania (Giddens 1984)⁶.

Giddensova koncepcia prezentuje aktéra ako aktívnu a (seba)reflexívnu bytosť so sociálnou spôsobilosťou fungovať v spoločenskom rámci ovplyvňovanom sociálnymi štruktúrami, ktorých jadrom sú inštitucionalizované praktiky sociálneho života.

Ak by sme chceli aplikovať, resp. využiť Giddensovu interpretáciu na uvažovanie o konceptualizácii našej témy, mohli by sme uzatvárať, že životné šance sú utvárané aktérovou schopnosťou „odčítať“ príležitosti v sociálnom a symbolickom usporiadaní spoločnosti (táto jeho schopnosť je určená jeho zásobou poznania o sociálnom svete, znalosťou pravidiel, ustálených praktík, reflexívnych sociálnych kompetencií) a zároveň jeho disponibilitou zdrojmi (resp. mocou disponovať materiálnymi a nemateriálnymi prostriedkami) na ich uplatnenie pri presadzovaní svojich cieľov. Tieto ciele ale nie sú voluntaristicky určené aktérom, ale sú spoluvytvárané sociálnou štruktúrou prostredníctvom rekurzívnych praktík každodenného života. Štruktúra na jednej strane obmedzuje konanie, ale na druhej ho aj umožňuje (Šubrt 2001: 143), teda môžeme povedať, že otvára, ale aj limituje životné príležitosti človeka.

Posun v interpretácii vplyvných fenoménov spoluurčujúcich konanie urobil J. C. Alexander, ktorý vo svojej koncepcii kultúrnej sociológie upriamil pozornosť na kultúru, a to nielen ako vonkajškový, determinujúci fenomén pre sociálne konanie, ale ako relatívne autonómny systém, stojaci v centre sociálneho sveta človeka, ako aj jeho sociologickej reflexie (preto označenie kultúrna sociológia)⁷.

Alexander vo svojom koncepte konania vychádzal z parsonsovského modelu troch systémov konania: osobnosti, sociálneho systému a kultúrneho

⁵ V poňatí autora sú pravidlá normatívne (legitimizačné procesy a sankcie) a interpretatívne (významy a interpretačné schémy), zdroje vymedzuje ako alokatívne (materiálnej povahy) a autoritatívne (spojené s mocou).

⁶ Bližšie pozri aj: Sopóci 2013, Šubrt 2001, Šubrt – Balon 2010.

⁷ Osobitnú pozornosť interpretácii kultúrnej sociológie J. C. Alexandra ako špecifickému modelu vzťahu kultúry a konania venoval v pozoruhodnej analytickej práci M. Skovajsa (Skovajsa 2013).

systému. Do popredia však stavia predovšetkým kultúrny systém. Ten chápe ako systémovo usporiadané prostredie konania, ktoré má dve základné funkcie: konštruuje realitu (je teda usporiadaným prostredím konania) a súčasne je prostriedkom hodnotenia reality aktérom (je teda súčasťou vnútorného prostredia konania, prostredníctvom kultúrnych kódov a motivačných vzorcov, ktoré si aktéri v priebehu života, najmä v procese socializácie, interiorizujú). Aktér je slobodný v procese voľby konania, ale zároveň obmedzovaný (a motivovaný) štruktúrami: svojej osobnosti, internalizovanej kultúry a sociálnymi vzťahmi (sociálne siete, ktoré aktéri vytvárajú v procesoch vzájomnej interakcie) (Alexander 1988, podľa Šubrt – Balon 2010).

Interpretačnú (hodnotiacu) úlohu kultúry uplatňuje vo svojom mikro-sociologickom modeli konania (Alexander 1982: 301-329). Podľa neho konanie prebieha v dvoch dimenziách, ktorými sú interpretácia a strategizácia. Interpretácia sa skladá z dvoch procesov: typizácie a invencie. Typizácia znamená aplikáciu jestvujúcich (a nažitých, resp. socializovaných) kultúrnych klasifikácií a schém, prostredníctvom ktorých chápeme a interpretujeme podnety z prostredia. Pre sociálne fungovanie človeka však nestačí iba prostá reprodukčívna typizácia, ale je nevyhnutná aj modifikácia kultúrnych schém, prispôbenie kultúrnych kódov novým reáliám, čo označuje ako kreatívnu typizáciu. Typizácia tak produkuje aj posuny v klasifikácii a interpretácii, teda invenciu. Vďaka tomu môžeme konzistentne konať, ale zároveň konaním je produkovaná kultúra, ktorá následne vstupuje do interpretačných rámcov v reťazení procesov sociálneho konania.

Procesy typizácie a invencie sú primárne kultúrnej povahy. Druhou dimenziou konania je však strategizácia, ktorá vnáša do procesov konania racionálny kalkul a praktický rozmer realizácie aktérových intencií. Tu sú aktéri nútení konať v súčinnosti alebo opozite k ostatným ľuďom alebo prostrediu a zobrať tak do úvahy aj sociálne siete (reprezentujúce sociálny systém modelu konania) (Alexander 1982: 320-329)⁸.

Konanie sa tak neodohráva vo vzduchoprázdne, ale v rámci kolektívne štruktúrovaných prostredí, ktoré vytvárajú motivačné vzorce, kultúrne kódy a sociálne siete, tie v konečnom dôsledku pôsobia ako vonkajšie (resp. ako zvnútornené) tlaky prostredia na konanie a ovplyvňujú aktérovu interpretačnú a strategizačnú kapacitu a orientáciu. Tak je individualizovaný model konania ukotvený do kultúrnych a štruktúrnych rámcov, a to najmä cez sociálne roly, ktoré sa viažu na pozíciu jednotlivca v sociálnom prostredí. Tieto rámce a ich elementy teda utvárajú tak obmedzujúce, ako aj otvárajúce podmienky pre alternatívy konania a zároveň určujú normatívne smerovanie pre akty sociálneho konania (Lubelcová 2014: 186).

⁸ Bližšie pozri aj Lubelcová 2014: 185-186.

Hoci sa terminologicky koncepcie Giddensa a Alexandra líšia akoby dôrazom na iný typ spoločenských rámcov (Giddens hovorí o štruktúre, Alexander o kultúre), viacerí autori (napr. Skovajsa) upozorňuje, že hoci Giddens nepoužíva explicitne termín kultúra, implicitne (a najmä na základe interpretácie samotnej štruktúry, ktorú definuje najmä ako pravidlá (normatívne a interpretačné) a zdroje materiálnej a nemateriálnej povahy) vlastne s fenoménmi kultúrnej povahy pracuje (Skovajsa 2013).

Spoločným rysom je aj snaha o prekonanie oddelovania objektívneho sveta (podmienky konania) a subjektívneho sveta (ciele a motívy konania), ktoré sú v týchto novších sociologických koncepciách (pod vplyvom interpretatívnych a interakčných koncepcií) previazané cez proces rozhodovania v procese sociálneho konania. Sociálne konanie sa tak stáva viac reflexívnym (menej jednoducho vonkajškovo determinovaným) procesom, voľba jeho alternatív je viac otvorená. Aktér je vnímaný v poli možností voľby. Je viac svojbytný a volí modalitu konania, ktoré majú individuálny zmysel. Ten ale nie je oddelený od sociálneho kontextu aktéra. Naopak, zmysluplnosť konania a jeho volieb je daná záväzkami v intersubjektívnom kontexte. Reálny priestor jeho volieb je naďalej ovplyvňovaný štruktúrne a kultúrne determinovaným poľom životných šancí pre jeho uplatnenie a seberealizáciu (Lubelcová 2014: 191).

Náčrt konceptualizácie životných šancí

Využívajúc teoretické inšpirácie sa pokúsime o rámcový náčrt konceptualizácie analytického priestoru životných šancí.

Charakterizovali sme životné šance ako priestor možností (príležitostí) pre seberealizáciu, sebauplatnenie sociálnych aktérov, napĺňanie ich životných cieľov, dosiahnutie sociálneho vzostupu a kvality života.

V prvom rade sú podmienené spoločenskými podmienkami, v ktorých sú príležitosti distribuované. Tu môže byť inšpiratívna interpretácia životných šancí ako štruktúrovaného sociálneho poľa, v ktorom sa realizujú životné praktiky sociálnych aktérov (Bourdieu). Distribúciu životných šancí v spoločenskom priestore môžeme identifikovať cez otvorenosť spoločnosti. Tá sa prejavuje v distribúcii práv a oprávnení (podľa Dahrendorfa vstupeniek) dosahovať životne dôležité zdroje (materiálne, sociálne, kultúrne).

Táto distribúcia prístupov k významným zdrojom má formálnu a neformálnu rovinu. Formálna rovina reprezentuje právne zabezpečenú rovnosť prístupu, vyjadrenú občianskym statusom človeka v modernej spoločnosti, jeho formálnym vybavením občianskymi právami. Moderný koncept občianstva vybavuje jednotlivca individuálnymi ľudskými právami a formuluje jeho oprávnenia v politickej, ekonomickej i sociálnej oblasti. Zároveň uplatňuje princíp rovnosti občanov pri garantovaní týchto práv. Právne zabezpečená

rovnosť inštitucionalizovaného prístupu k jednotlivcovi je doplnená antidiskriminačnou legislatívou, ktorá zdôrazňuje zamedzovanie diskriminačných prístupov (podľa kolektívnych sociálnych charakteristík, napr. podľa pohlavia, veku, vierovyznania a pod.) vo verejnej sfére. V neformálnej rovine sa ale môžu diskriminačné prístupy prejavovať (najmä ako výraz socio-kultúrne podmienených hodnotení v podobe stereotypov a predsudkov). Tie môžu reálne (aj keď skrytými praktikami) brániť formálne otvorenému prístupu ohrozených kategórií (napr. podľa pohlavia, veku, etnicity a pod.) k významným zdrojom a príležitostiam.

V podmienkach nedostatočnosti dôležitých zdrojov (ale aj zníženia inštitucionálnych mechanizmov vymáhania rovnosti prístupu) sa môžu presadzovať nelegálne, podvodné praktiky (korupcia, nepotizmus, protekcia a pod.), prostredníctvom ktorých sa niektoré štruktúry a jednotlivci dostávajú k dôležitým zdrojom a iným sú prístupy obmedzované. O týchto alternatívnych cestách prístupu rozhodujú najmä pozície jednotlivcov v rozdelení moci v spoločnosti⁹.

Aby sa oprávnenia mohli transformovať do životných šancí, potrebujú zaopatrenia, teda cesty, kanály prístupu k príležitostiam (Dahrendorf). Tie sú súčasťou objektívnej spoločenskej determinácie životných šancí a sú ovplyvňované inštitucionálnym nastavením spoločnosti a mechanizmami aplikácie oprávnení. V nich by sme mohli identifikovať základné mechanizmy¹⁰ distribúcie a prístupu k životným šanciam.

Za kľúčové mechanizmy pokladáme:

1. *výkonovo-distributívny mechanizmus* (uplatňovaný cez ekonomický systém a ekonomickú aktivitu aktérov, podľa ich pozície na trhu práce a pracovnej situácie)
2. *redistributívny (solidarizačný) mechanizmus* (uplatňovaný cez verejné politiky: ako systém náhradných a doplnkových zdrojov a podporných verejných služieb)
3. *kontrolný* mechanizmus (uplatňovanie formálnej a neformálnej sociálnej kontroly, na dodržiavanie oprávnení a prístupov k nim)
4. *sociabilitný mechanizmus* (sociálne siete aktérov¹¹, šírka a sila sociálnych väzieb, orientácia sociálnych sietí).

Výkonovo-distributívny mechanizmus sa týka ekonomickej oblasti ako kľúčovej pre sociálnu pozíciu jednotlivca. V modernej a neskoro modernej spoločnosti je ekonomická aktivita sociálnych aktérov a pozícia v nej roz-

⁹ Tu je možné uplatniť Bourdieuho koncepciu sociálneho kapitálu, ktorý vďaka vplyvným známostiam a efektívnej reciprocite pri výmene dôležitých statkov reprodukuje sociálne nerovnosti. Zdroje vplyvu a moci nás odkazujú k pozícii jednotlivca v stratifikačnej štruktúre spoločnosti.

¹⁰ K explanačnej funkcii sociálneho mechanizmu v súčasnej analytickej sociológii pozri bližšie Schenk 2017: 61-69.

¹¹ Sociálne siete používame v sociologickom význame ako sociálne interakcie, vzťahy a väzby (blízke poňatiu sociálneho kapitálu), najmä v neformálnej rovine.

hodujúcou platformou pre prístup k dôležitým zdrojom. Výkonovo-distributívny mechanizmus odráža otvorený priestor pre voľbu ekonomickej aktivity (zamestnanec, podnikateľ) a zároveň vyjadruje meritokratické kritérium pre spoločenský vzostup jednotlivca. Inými slovami, ekonomickejšia (pracovná) aktivita je hlavným kanálom prístupu ku zdrojom (príjem, prestíž a pod.), ako aj platformou spoločenskej pozície a priestorom spoločenského vzostupu (sociálna mobilita, vzostup na spoločenskom a stratifikačnom rebríčku). Výkonovo-distributívny mechanizmus zároveň vyjadruje otvorenosť modernej spoločnosti, možnosť uskutočňovať v otvorenom priestore podnikateľských a pracovných aktivít svoje seberealizačné aktivity a dosahovať spoločenský úspech. Je vyjadrením princípu rovnosti životných šancí založených na vlastnom výkone a otvárajúcich možnosti vzostupu, čím oslobodzujú jednotlivca od askriptívnych sociálnych charakteristík (vrodené charakteristiky, sociálny pôvod) a umožňujú vlastnú platformu sebaurčenia a kvality života. Výkonovo-distributívny mechanizmus sa realizuje cez otvorený trh práce, distribúciu pracovných a podnikateľských príležitostí. Na úrovni sociálnych aktérov sa jeho parametre vzťahujú aj na povahu pracovného kontraktu, pracovný príjem a ohodnotenie, stabilitu verzus neistotu pracovnej situácie¹². Je teda stelesnením nielen otvorenosti príležitostí, ale aj reprodukcie sociálnych nerovností.

Redistributívny (solidarizačný) mechanizmus posilňuje rovnosť prístupu k životným šanciam. Vychádza zo skutočnosti, že nie všetci jednotlivci majú rovnaké štartovacie dráhy pre voľbu a realizáciu životných šancí a môžu disponovať obmedzeniami (sociálny pôvod, zdravotný stav a pod.) pre ich výber a naplnenie. Realizuje sa cez verejné politiky, ktoré zabezpečujú prístup občanov k dôležitým predpokladom životných aktivít v modernej spoločnosti (prístup k zdravotnej starostlivosti, prístup ku vzdelaniu, k sociálnemu zabezpečeniu, podporovanému zamestnávaniu, a pod.). Je kompenzačným mechanizmom k obmedzeniam a limitom výkonovo-distributívneho mechanizmu, ktorý by mal posilňovať rovnosť prístupu k životným šanciam ohrozeným sociálnymi kategóriami¹³. Diferencuje sa podľa miery redistribúcie a adresnosti kritérií cieľových sociálnych kategórií, ktorých sa obzvlášť týka (hlavnými kritériami sú najmä: životný cyklus, vek, zdravotný stav, sociálna situácia a pod.)

Kontrolný mechanizmus zabezpečuje dodržiavanie pravidiel pre rovnosť prístupu k životným šanciam a spravodlivosť pri ich aplikácii. Uplatňuje sa prostredníctvom formálne inštitucionalizovaného systému spoločnosti (cez verejné inštitúcie a právne normy), ale aj prostredníctvom neformálnej (občianskej) kontroly férového nastavenia tohto inštitucionálneho rámca pre prístup sociálnych aktérov k životným šanciam a spôsobu jeho aplikácie

¹² V poslednom období tematizovanú najmä v problematike prekarizácie práce.

¹³ Ide o sociálne kategórie ohrozené sociálnou exklúziou, ktorá práve vyjadruje dôsledok zníženej kapacity využiť oprávnenia na základe vylúčenia prístupu k dôležitým zdrojom (bližšie Gerbery – Džambazovič 2011).

v praxi. Najmä stav formálnych kontrolných mechanizmov, ich účinnosť a efektívnosť je indikátorom distribúcie životných šancí pre rôzne skupiny sociálnych aktérov, miery ich reálneho prístupu k formálne garantovaným oprávneniam.

Sociabilný mechanizmus odráža priestor sociálnych sietí v spoločnosti, ktoré sprostredkujú a uľahčujú prístup k životným šanciam. Sú to kanály a zdroje spoločne realizovaných aktivít a praktík pri napĺňaní životných potrieb a cieľov sociálnych aktérov. Otvorenosť a prístupnosť sociálnych sietí (premostujúci sociálny kapitál, dôvera) znižuje transakčné náklady, pomáha pri realizácii životných príležitostí a ozmysľuje naše životné voľby (vytvára dôležitý sociálno-mobilizačný potenciál pre výber a napĺňanie životných šancí a rozvojových príležitostí).

Uvádzané mechanizmy sa pritom uplatňujú na troch úrovniach:

- makro – celospoločenská (nastavenie trhu práce ako inštitúcie, politika zamestnanosti a jej nástroje – adresnosť, cieľové skupiny, sociálna politika a jej nástroje, cieľové skupiny, právny systém a inštitúcie jeho presadzovania a kontroly dodržiavania)
- mezo – regionálna a lokálna (štruktúra a ponuka pracovných príležitostí, regionálne a lokálne politiky zamestnanosti, regionálne a lokálne politiky sociálnej pomoci (sociálne služby), sociálne siete (partnerstvá), verejná správa)
- mikro – rodina, komunita (sociálne siete, svojpomoc, neformálna sociálna opora a pod.).

Príležitosti (diferencovane distribuované v spoločenskom priestore cez uvádzané mechanizmy) sú objektívnym rámcom pre životné šance. Druhou stránkou je schopnosť, ochota a kapacita aktéra tieto príležitosti využiť. Táto kapacita aktéra je ovplyvňovaná jeho potenciálmi, ktoré sú určené najmä:

- *socio-ekonomickou pozíciou* (sociálno-ekonomický status: príjem, vzdelanie, povolanie, prestíž, ekonomická aktivita, pracovná pozícia a pod.)
- *sociálnymi sieťami* (široko poňaté ako rozsah a štruktúra sociálnych vzťahov a väzieb, ich homogenita verzus heterogenita, sila a slabosť a pod.)
- *hodnotovo-kultúrnymi atribútmi* (viery, svetonázor, hodnoty, aspirácie)
- *aktivizmom* (schopnosti, úsilie, životný štýl).

Inými slovami, aktér disponuje základnými potenciálmi (ekonomický, sociálny a kultúrny), ktoré pretavuje do životných cieľov (volieb) a následného sociálneho konania, čím realizuje svoje životné šance. Výsledkom (a aj indikátorom) realizovaných životných šancí môže byť: sociálna mobilita, životný vzostup, životný štýl, pocit spokojnosti, šťastia.

Životné šance očami sociálnych aktérov (sekundárna analýza vybraných dát medzinárodných výskumov)

Zaujala nás možnosť preskúmať subjektívnu stránku životných šancí, teda aké je vnímanie distribúcie životných šancí obyvateľmi Slovenska. Inšpirovali sme sa pritom veľkými medzinárodnými výskumami, realizovanými aj na Slovensku, zameranými na sociálne nerovnosti a hodnotenie rôznych aspektov života ľudí. Prednosťou týchto výskumov je reprezentatívnosť a najmä opakovanie modulov, ktoré umožňujú porovnanie v čase, a teda možnosť uvažovania o určitých trendoch v hodnotení životných podmienok a atribútov životných situácií ľudí. Prirodzene, vzhľadom na to, že pôjde o sekundárnu analýzu dát, nezodpovedajú sledované stimuly úplne presne nami uvažovaným indikátorom životných šancí. Zároveň sme si vedomí, že ide o výskumy verejnej mienky, teda môžu postihnúť iba subjektívnu dimenziu životných šancí, vnímanie a reflektovanie vybraných charakteristík spoločenských podmienok na Slovensku. Zameriame sa na tie otázky, ktoré umožnia komparáciu a môžu naznačiť trendy vo vývoji spoločenského pozadia ako priestoru formovania poľa životných šancí v posledných desaťročiach.

Uvažovanými vhodnými indikátormi subjektívnej dimenzie životných šancí by mohli byť:

- subjektívne vnímanie sociálnych nerovností
- vnímanie možnosti sociálneho vzostupu a jeho determinantov
- vnímanie možnosti prístupu k dôležitým zdrojom
- hodnotenie spravodlivosti a férovosti verejného priestoru (stav korupcie, dôvera k inštitúciám a pod.) a spoločenského usporiadania.

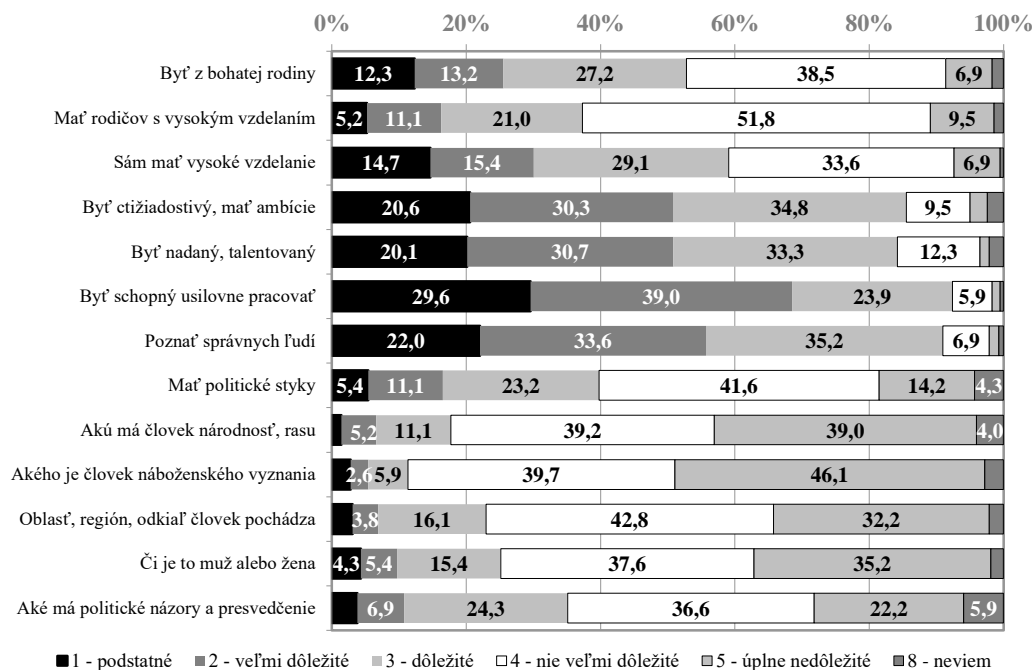
V našej analýze sme sa zamerali na možnosti využitia subjektívneho vnímania sociálnych nerovností, ktoré boli skúmané v reprezentatívnych opakovaných výskumoch ISSP v rokoch 1992, 1999, 2009 a 2016, zhromaždených v Slovenskom archíve sociálnych dát¹⁴. Súčasťou modulu Sociálne nerovnosti v prvých troch vlnách boli otázky, ktoré sa týkali možnosti dosiahnutia úspechu a sociálneho vzostupu. Respondentom bolo predložených niekoľko stimulov a na 5-stupňovej škále mali rozhodnúť o miere ich dôležitosti (podstatné, veľmi dôležité, dôležité, nie veľmi dôležité, úplne nedôležité). Viaceré stimuly sa opakovali a umožňujú tak dlhodobjší pohľad na vnímania vybraných aspektov životných šancí a nepriamo aj na spoločenský kontext, ktorý ovplyvňoval subjektívne vnímanie životných šancí.

V roku 1992 bol výskum realizovaný ešte v rámci Československa a vzorku za SR tvorilo 423 respondentov. Výskum sa realizoval v čase blížiaceho sa

¹⁴ Ide o výskumy ISSP – International Social Survey Programme realizované v SR v rokoch 1992, 2001 a 2009, modul Sociálne nerovnosti a ISSP 2016, modul Pracovné orientácie, bližšie k výskumným programom: http://sasd.sav.sk/sk/vyskumne_programy.php

rozpadu spoločného štátu. Časť obyvateľstva, ktorá nebola naklonená rozdeleniu spoločného štátu mala obavy o ďalší osud Slovenska z hľadiska dodržiavania demokratických princípov a z poklesu životnej úrovne. Navyše v tom čase na Slovensku rýchlym tempom rástla nezamestnanosť a miera inflácie už bola dvojciferná.

Graf č. 1: **Dôležitosť pre úspech** (v roku 1992)

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 1992

Respondentom bolo ponúknutých 13 stimulov (bližšie v grafe č. 1), ktoré jednotlivo hodnotili z hľadiska miery dôležitosti pre dosiahnutie úspechu v živote. Výsledky výskumu ukazujú, že v roku 1992 respondenti najviac považovali za dôležité¹⁵ pre dosiahnutie úspechu:

- byť schopný usilovne pracovať (92,5 %),
- poznať správnych ľudí (90,8 %),
- byť ctižiadostivý, mať ambície (85,7 %),
- byť nadaný, talentovaný (84,1 %),

¹⁵ Údaje získané zrátnaním odpovedí hodnotiacich stimuly ako dôležité, t. j. variantov: 1. podstatné, 2. veľmi dôležité a 3. dôležité.

- sám mať vysoké vzdelanie (59,2 %),
 - byť z bohatej rodiny (52,7 %).
- Naproti tomu respondenti nepovažovali za dôležité (4. nie veľmi dôležité + 5. úplne nedôležité) pre dosiahnutie úspechu:
- akého je človek náboženského vyznania (85,8 %),
 - akú má človek národnosť, rasu (78,2 %),
 - oblasť, región, odkiaľ človek pochádza (75,0 %),
 - či je to muž alebo žena (72,8 %),
 - mať rodičov s vysokým vzdelaním (61,3 %),
 - aké má politické názory a presvedčenie (58,8 %),
 - mať politické styky (55,8 %).

Vo výsledkoch výskumu z roku 1992 sa do určitej miery už prejavuje v tom čase mediálne populárny meritokratický model, v ktorom výkonové faktory jednotlivca (úsilie, aktivita, sťažnosť, vysoké pracovné nasadenie, schopnosti) hrajú oveľa dôležitejšiu úlohu ako askriptívne charakteristiky (pohlavie, vek, národnosť alebo rasa, náboženské vyznanie).

Vo výskume ISSP Sociálne nerovnosti 1999 sa zopakovali len dva stimuly, ktoré sú dôležité pre úspech – 1. pochádzať z bohatej rodiny a 2. poznať správnych ľudí.

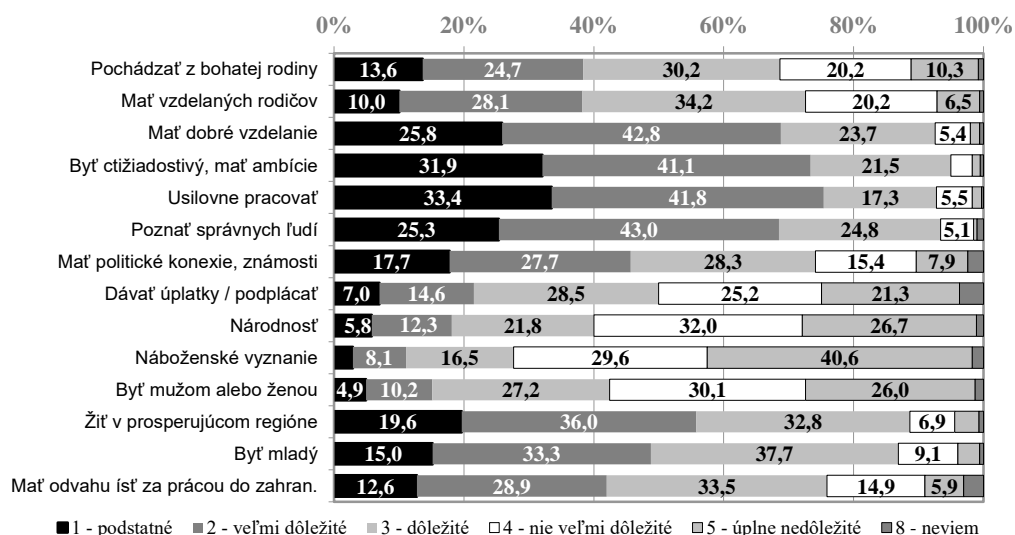
	1	2	3	4	5	6
1. pochádzať z bohatej rodiny	22,1	24,8	27,9	16,9	7,9	0,5
2. poznať správnych ľudí	30,4	44,0	20,0	3,3	1,5	0,7

(1 = podstatné, 2 = veľmi dôležité, 3 = skôr dôležité, 4 = nie veľmi dôležité, 5 = vôbec nie dôležité, 6 = neviem posúdiť)

V porovnaní s rokom 1992 na začiatku spoločenskej transformácie, priebeh transformačného procesu (rok 1999) posilňoval v hodnotení ľudí dôležitosť vysokého významu vplyvných sociálnych sietí (z 90,8 % na 94,4 %) a výrazne vzrástlo aj hodnotenie významu materiálnej úrovne pôvodnej rodiny (z 52,7 % na 74,8 %).

V rokoch 2009 – 2010 bol realizovaný ďalší výskum ISSP, ktorý v module sociálnych nerovností pri hodnotení dôležitosti pre úspech použil podobné stimuly ako v roku 1992.

Graf č. 2: **Dôležitosť pre úspech** (v roku 2009)

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 2009

Výsledky výskumu ukazujú, že v roku 2009 respondenti najviac považovali za dôležité (1. podstatné + 2. veľmi dôležité + 3. dôležité) pre dosiahnutie úspechu:

- byť ctižiadostivý, mať ambície (94,5 %),
- poznať správnych ľudí (93,1 %),
- byť schopný usilovne pracovať (92,5 %),
- mať dobré vzdelanie (92,3 %),
- žiť v prosperujúcom regióne (88,4 %),
- byť mladý (86,0 %),
- mať odvahu ísť za prácou do zahraničia (75,0 %),
- mať vzdelaných rodičov (72,3 %),
- byť z bohatej rodiny (68,5 %).

Naproti tomu v roku 2009 respondenti nepovažovali za dôležité (4. nie veľmi dôležité + 5. úplne nedôležité) pre dosiahnutie úspechu:

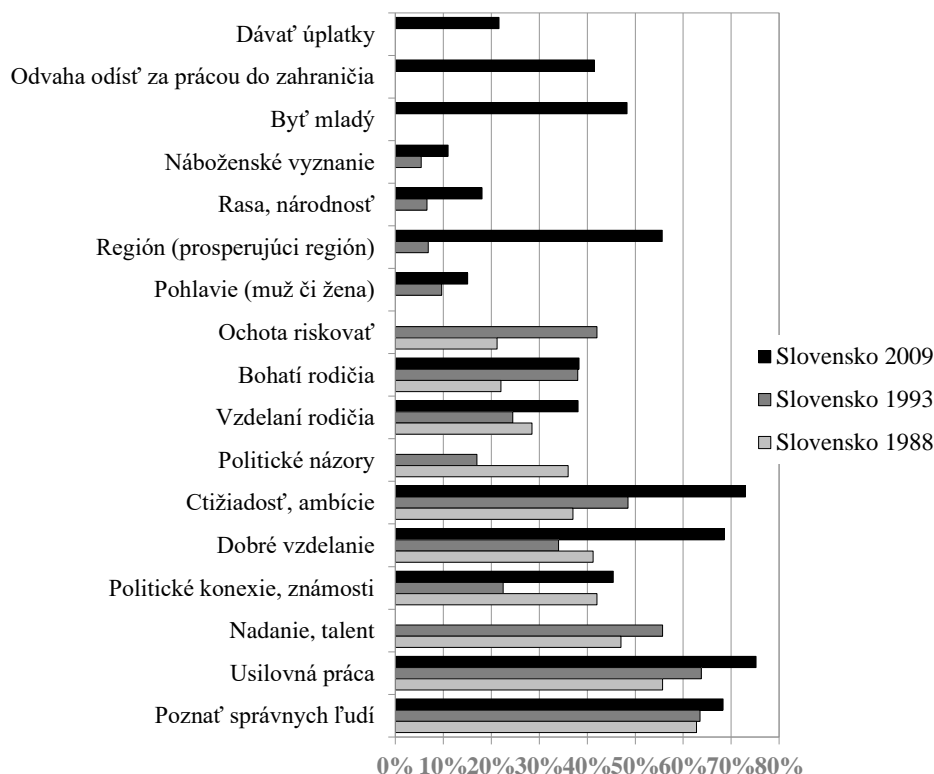
- náboženské vyznanie (70,2 %),
- akú má človek národnosť, rasu (58,7 %),
- či je to muž alebo žena (56,1 %),
- dávať úplatky / podplácať (46,5 %).

Na základe porovnania vybraných atribútov, ktoré sú dôležité pre úspech, je možné konštatovať, že medzi rokmi 1992 a 2009 došlo v takmer všetkých

dôležitých stimuloch k určitému nárastu. K žiadnej zmene nedošlo pri stimule „usilovne pracovať“, ktorý stabilne považovala za dôležitý výrazná väčšina opýtaných (92,5 %).

V dimenzii sociálneho kapitálu (poznať správnych ľudí), ktorý považovali za dôležitý takmer všetci respondenti, došlo k minimálnemu nárastu o 2,3 percentuálneho bodu na 93,1 %.

Graf č. 3: **Dôležitosť pre úspech** (1988, 1993, 2009)

Zdroj: Sociálna stratifikácia vo východnej Európe po roku 1989¹⁶, ISSP Sociálne nerovnosti 1992, 2009¹⁷

Mimoriadne vysoký nárast, dokonca najvyšší zo všetkých vybraných stimulov, o 65,4 percentuálnych bodov sme zaznamenali pri stimule „žiť v prosperujúcom regióne“, ktorý pokladá za dôležitý pre dosiahnutie úspechu 88,4 %

¹⁶ Odkaz na výskum v archíve SASD: http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_1993001. K výsledkom výskumu pozri bližšie: Bunčák – Džambazovič – Sopóci 2013.

¹⁷ Graf č. 3 – porovnanie vývoja hodnotenia skutočností dôležitých pre úspech, vychádza z nepublikovanej prezentácie Romana Džambazoviča, autorovi vyjadrujeme poďakovanie za sprístupnenie.

opýtaných. Táto skutočnosť dokladá silný dopad závažného socio-ekonomického problému Slovenska – regionálnych diferencií a dokonca prehlbovania regionálnych disparít, aj do subjektívneho vnímania determinácie životných šancí regionálnou pozíciou. Druhý najvyšší nárast o 33,1 percentuálnych bodov na 92,3 % sme zaznamenali pri stimule „mať dobré vzdelanie“, čo nepriamo poukazuje na zmeny na trhu práce a nových preferencií profesiových orientácií.

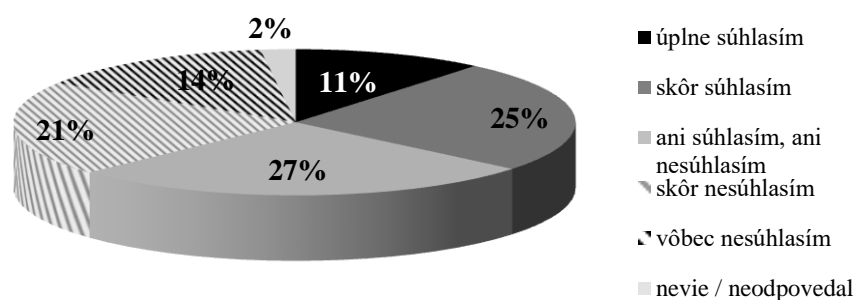
V prípade niektorých stimulov je možné sledovať zmeny v subjektívnom hodnotení dosahovania úspechu práve aj na pozadí zmien spoločenského kontextu (ešte pred rokom 1989) a nepriamo identifikovať vývoj otvorenosti a férovosti životných šancí ľudí. Predchádzajúci graf č. 3 znázorňuje hodnotenie podstatných a veľmi dôležitých skutočností pre dosiahnutie úspechu v živote v porovnaní rokov 1988, 1993 a 2009.

Môžeme si všimnúť, že z charakteristík, ktorých je človek nositeľom, sa objektívne pokladajú za menej významné v porovnaní s výkonovými. Rastie význam ctižiadosti, usilovnej práce a dobrého vzdelania pre dosiahnutie životného úspechu, čo môžeme hodnotiť ako zvyšovanie významu meritokratických kritérií, ale aj vlastných volieb pre životný úspech (napr. odvaha odísť za prácou). Táto tendencia sa prejavuje aj v porovnaní s obdobím socializmu, v ktorom význam usilovnej práce, nadania a ambícií sa síce tiež oceňoval, ale nie tak výrazne ako v potransformačnom období. Zároveň sa udržiava významná úloha vplyvných sociálnych sietí a politických konexií, ktoré sa hodnotili ako dôležité nielen v minulosti, ale aj v súčasnom usporiadaní. Význam meritokratických kritérií zrejme súvisí s nielen subjektívnym hodnotením ich významu pre úspech, ale aj celkového tlaku na výkon (na čo nepriamo poukazuje rast hodnotenia mladosti a odvahy odísť za prácou) a diferencovanej distribúcie príležitostí (výrazný nárast významu regiónu). Môžeme uzatvárať, že síce rastie význam výkonových parametrov (čo by mohlo signalizovať väčšiu závislosť životných šancí od individuálneho nasadenia a nepriamo aj otvorenosť prístupu k životným šanciam), ale meritokratické princípy sa skôr presadzujú ako zmeny hodnotovej klímy na pozadí spoločenskej transformácie (prechod na trhovú ekonomiku) a signalizujú skôr obmedzovanie životných šancí v slovenských podmienkach (potreba odvahy odísť za prácou do zahraničia) a prehlbovanie ich diferenciácie v spoločenskom priestore na Slovensku (rast významu regiónu), ako rast otvorenosti prístupu k životným šanciam u nás. Zároveň zostáva vysoká úroveň hodnotenia závislosti prístupu k životným šanciam prostredníctvom vplyvného sociálneho kapitálu jednotlivcov (čo signalizuje skôr deformáciu výkonovo meritokratického mechanizmu distribúcie životných šancí na Slovensku).

To preukazuje aj celkové hodnotenie rovnosti životných šancí (graf č. 4), o ktorej je presvedčených iba zhruba 1/3 respondentov. Naopak, asi 1/3

nehodnotí životné šance ako rovnaké a takmer 1/3 má k téme ambivalentný vzťah.

Graf č. 4: Na Slovensku majú všetci rovnaké šance dosiahnuť v živote úspech

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 2009

V hodnotení respondentov sú podľa výskumov významným sprostredkujúcim faktorom pre prístup k dôležitým zdrojom a životnému úspechu vplyvné znalosti. Ukazuje sa teda, že individuálny sociálny kapitál je hodnotený ako dôležitý sprostredkujúci kanál, čo naznačuje limitnú otvorenosť a rovnosť prístupu k životným šanciam v našej spoločnosti. Zároveň môžeme konštatovať ambivalentnú, až protikladnú pozíciu (a pôsobenie) individuálneho a kolektívneho sociálneho kapitálu.

V medzinárodných výskumoch sa ako indikátor kolektívneho sociálneho kapitálu často používa meranie dôvery v zmysle korelátu skúsenosti zo vzájomného pôsobenia a vzájomných vzťahov medzi sociálnymi subjektmi. Dôvera ako kolektívny (zdieľaný) sociálny statok sa interpretuje v podobe sociálneho kapitálu, nakoľko uľahčuje interakciu, vytvára podporné a partnerské sociálne prostredie a znižuje tak náklady pri presadzovaní životných volieb ľudí. Výsledky výskumov dôvery v slovenskom prostredí¹⁸ však poukazujú na nízku úroveň interpersonálnej dôvery a osobitne nízku úroveň dôvery k dôležitým inštitúciami, ktoré reprezentujú a mali by garantovať otvorený a rovnocenný (spravodlivý) prístup ľudí k dôležitým zdrojom. Nízka úroveň dôvery limituje sociálno-mobilizačný potenciál slovenskej spoločnosti, kooperativitu a partnerstvo pri presadzovaní spoločne zdieľaných záujmov a obmedzuje tak priestor

¹⁸ Ide najmä o výskumy ISSP Slovensko 2008, EVS 2008 (European Values Study), ESS 2012 (European Social Survey), CSES a ISSP 2016.

formovania životných šancí (v podobe samoorganizačných potenciálov využiteľných v rozvojových programoch najmä na lokálnej úrovni).

Ako nepriamy indikátor otvorenosti a spravodlivosti slovenskej spoločnosti môžeme využiť aj otázky dotýkajúce sa názorov na existujúce a žiaduce rozvrstvenie slovenskej spoločnosti¹⁹. Respondentom tu boli predložené grafické znázornenia typov sociálneho rozvrstvenia a mali jednak zhodnotiť, ktorý typ podľa ich názoru najlepšie vystihuje slovenskú spoločnosť a zároveň ktorý model usporiadania by uprednostnili.

Poskytnuté na hodnotenie boli typy:

Typ E: Veľa ľudí blízko vrcholu a len málo v blízkosti spodku spoločnosti.

Typ D: Spoločnosť s väčšinou ľudí uprostred.

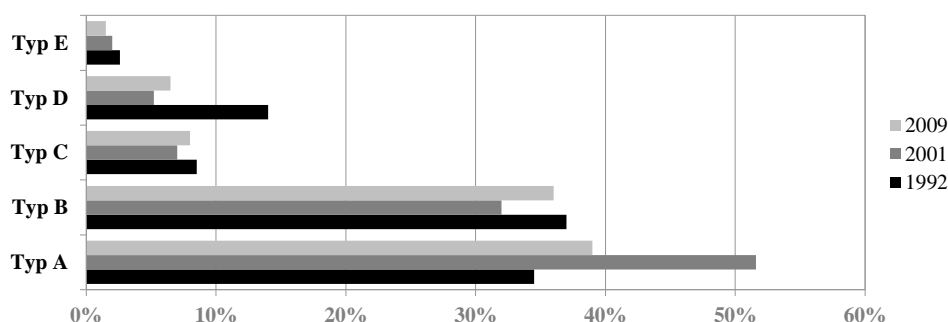
Typ C: Pyramída, ale s veľmi malým počtom ľudí na úplnom spodku spoločnosti.

Typ B: Spoločnosť ako pyramída, s malou elitou na vrchole, s viacerými ľuďmi v strede a väčšinou na spodku spoločnosti.

Typ A: Malá elita na vrchole, veľmi málo ľudí v strede a veľké množstvo ľudí na spodku spoločnosti.

Graf (č. 5) zachytáva vývoj názorov na jestvujúci typ rozvrstvenia slovenskej spoločnosti:

Graf č. 5: Existujúci typ rozvrstvenia spoločnosti

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 1992, 2001 a 2009

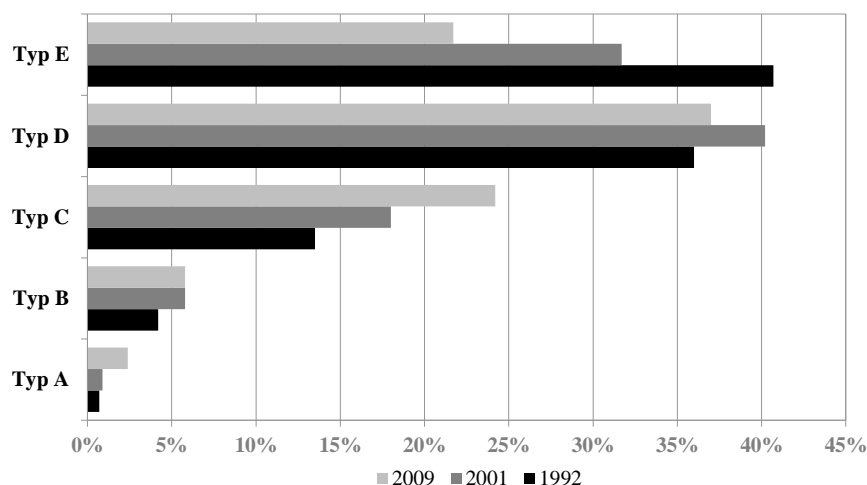
Respondenti za typické pre slovenskú spoločnosť považovali modely usporiadania s malou elitou na vrchole a väčšinou ľudí na spodku spoločnosti (typ A a B), čo odráža väčšinový názor občanov o nerovnomernom vývoji sociálnej stratifikácie na Slovensku, v ktorom väčšina ľudí nezažíva spoločenský vzostup. Ide teda o značne pesimistický názor ľudí o možnostiach spoločenského vzostupu a otvorenosti životných šancí pre väčšinu ľudí. Ako priaznivý

¹⁹ Výskumy ISSP v rokoch 1992, 2001 a 2009.

možno hodnotiť posun k rovnomernejšiemu rozloženiu (typ B) v pokročilejšej etape transformácie spoločnosti (rok 2009 oproti roku 2001).

Kritický pohľad na rozvrstvenie slovenskej spoločnosti dokladujú aj názory respondentov na žiaduci model. Ich názory a ich vývoj v čase ukazuje graf č. 6:

Graf č. 6: Preferovaný typ rozvrstvenia spoločnosti

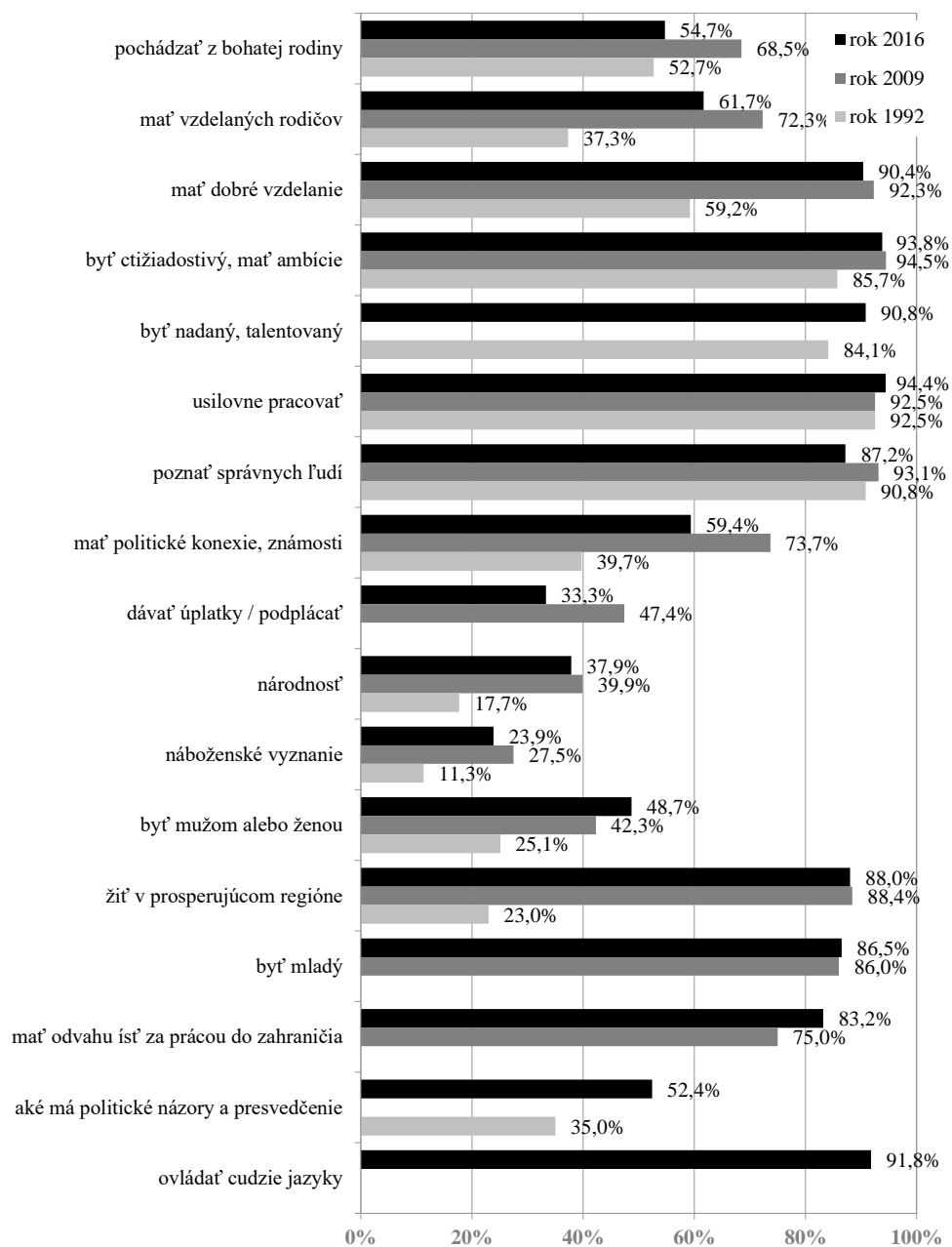

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 1992, 2001 a 2009

Protikladnosť hodnotenia reálnej a žiaducej sociálnej štruktúry spoločnosti je evidentná: usporiadania, ktoré sú pokladané za reálny obraz spoločenského rozvrstvenia, sú najmenej preferované a naopak: žiaduci typ rozvrstvenia je najviac vzdialený tomu, čo si o realite slovenskej spoločnosti respondenti myslia. Vo vývoji preferencií v priebehu transformácie si ale môžeme všimnúť, že idealistické očakávanie o masovom vzostupe na začiatku transformácie (preferencia typu E v roku 1992) sa v priebehu času (v roku 2009) zreálnila aspoň do preferencie typu D (spoločnosť s väčšinou ľudí uprostred). Žiaducim však zostáva očakávanie malého množstva ľudí v spodnej časti rozvrstvenia.

Pre porovnanie vývoja subjektívneho hodnotenia faktorov významných pre úspech máme k dispozícii aj ostatný medzinárodný výskum ISSP (2016). Zameriaval sa síce na pracovné orientácie, ale opakovala sa v ňom aj vyššie uvedená otázka na životný úspech (na rovnakej škále hodnotenia). Vďaka tomu môžeme odpovede respondentov porovnať v časovom rozmedzí takmer štvrtstoročia (1992, 2009, 2016), čo ukazuje graf č. 7.

Graf č. 7: **Dôležitosť pre úspech** (1992, 2009, 2016)

V prvom rade si všimneme najvýraznejšie rozdiely z porovnania rokov 2009 a 2016.

Na základe porovnania vybraných atribútov, ktoré sú dôležité (1. podstatné + 2. veľmi dôležité + 3. skôr dôležité) pre úspech je možné konštatovať, že v roku 2016 v porovnaní s rokom 2009 došlo k nárastu v týchto štyroch prípadoch:

- mať odvahu ísť za prácou do zahraničia (+8,2 percentuálneho bodu)
- byť mužom alebo ženou (+6,4 p. b.),
- usilovne pracovať (+1,9 p. b.),
- byť mladý (+0,5 p. b.).

V prípade posledných dvoch atribútov je nárast zanedbateľný (na úrovni štatistickej chyby). Mať odvahu ísť za prácou do zahraničia považuje za dôležité 83,2 % opýtaných a nárast o 8,2 perc. bodu naznačuje, že vyššie šance na dosiahnutie úspechu spájajú respondenti s pôsobením za hranicami Slovenska²⁰.

Rodový aspekt z hľadiska dosiahnutie úspechu (býť mužom alebo ženou) považuje za dôležitý takmer polovica respondentov (48,7 %) a nárast o 6,4 perc. bodu naznačuje mierne posilnenie.

Naopak k poklesu dôležitosti medzi rokmi 2009 a 2016 došlo u týchto atribútov:

- mať politické konexie, známosti (-14,3 perc. bodu),
- dávať úplatky / podplácať (-14,1 p. b.),
- pochádzať z bohatej rodiny (-13,8 p. b.),
- mať vzdelaných rodičov (-10,6 p. b.),
- poznať správnych ľudí (-5,9 p. b.),
- náboženské vyznanie (-3,9 p. b.).

Najvyšší pokles nastal u atribútov – mať politické konexie, známosti (-14,3 perc. bodu) a dávať úplatky / podplácať (-14,1 p. b.), čo môže viesť k miernemu optimizmu, že vnímanie klientelizmu a korupcie má klesajúcu tendenciu²¹.

Ak sa pozrieme na celkovú charakteristiku hodnotenia atribútov úspechu v slovenskej populácii v 25-ročnom priebehu, môžeme konštatovať, že za najvýznamnejšie ľudia pokladajú vlastné individuálne (čiastočne výkonové) charakteristiky: usilovná práca, vlastné ambície, talent a dobré vzdelanie sú pokladané za najdôležitejšie, a to relatívne stabilne. Do istej miery sa teda potvrdzuje presadzovanie meritokratickej predstavy životného úspechu, čo je priaznivý výsledok. Relatívne vysokú úroveň si ale udržiava aj hodnotenie

²⁰ Vyššie subjektívne hodnotenie príležitostí pre životný úspech za hranicami korešponduje s objektívnymi migračnými tendenciami a rastom odlivu najmä mladých mozgov za príležitosťami v zahraničí v sledovanom období. To reprezentuje rizikový fenomén pre budúci rozvoj Slovenska.

²¹ Podľa výsledkov hodnotenia stavu korupcie vo výskume ISSP 2016, udržiava sa relatívne vysoké negatívne hodnotenie skorumpovanosti politikov a úradníkov, ale na druhej strane je osobná skúsenosť s korupciou zriedkavejšia ako v minulosti (bližšie: Bahna – Zagrapan 2017).

významu kontaktov na správnych ľuďoch. To naznačuje, že neformálny sociálny kapitál (v bourdieuovskom negatívnom význame) sa v slovenskom prostredí udržiava ako významný kanál prístupu k úspešným životným trajektóriám (a teda v konečnom dôsledku aj mechanizmom reprodukcie sociálnych nerovností). To na jednej strane signalizuje stály modernistický deficit v inštitucionálnom usporiadaní slovenskej spoločnosti²², ktoré by malo zabezpečovať rovnosť zaobchádzania a prístupu, resp. nedostatočnosť kontrolných mechanizmov fungovania (najmä) verejných inštitúcií. To môže znamenať neformálne vnímanie pokrívania oficiálne rovných životných príležitostí, ktoré ľudia reflektujú aj na pozadí relatívne vysokej úrovne vnímania korupcie a nekalých praktík²³. Zároveň môže signalizovať udržiavanie kultúrneho vzoru, podporujúceho také neformálne deformácie prístupov k významným statkom. Určitým pozitívom je mierny pokles hodnotenia významu tohto faktora v posledných rokoch (hoci iba o 5 percentuálnych bodov). Ak k tomu pripojíme aj pozitívny trend poklesu hodnotenia významu politických konexií a dávania úplatkov, ktorý je v roku 2016 už výrazne nižší ako v predchádzajúcom období, môžeme konštatovať posilnenie vnímania významu meritokratických charakteristík životného uplatnenia²⁴.

Posilnené vnímanie orientácie na výkon v súčasnej spoločnosti nepriamo dokladuje aj pozitívne hodnotenie mladosti ako zdroja (či podmienky životného úspechu). V tomto prípade ale môže znamenať ambivalentnosť hodnotenia – kto mladý nie je, má horšie vyhliadky na úspech (vnímanie vekovej diferenciácie možností úspechu). Ako spoločensky alarmujúce môžeme hodnotiť výrazný nástup hodnotenia významu regiónu, v ktorom ľudia žijú – je to jasný dôkaz vysokej a neustále sa prehľbujúcej regionálnej diferenciácie Slovenska a urgentnej potreby posilňovania životných príležitostí v mimobratisklavskom okruhu. Fenomén vnímania obmedzených možností doma sa prejavuje aj v náraste významu odvahy odísť za prácou do zahraničia.

Individuálne-výkonový príklon k vnímaniu životných šancí sa prejavuje aj v určitom poklese hodnotenia významu východiskovej rodiny, a to tak jej ekonomického, ako aj kultúrneho kapitálu, hoci si vnímanie dôležitosti pôvodu ako východiska pre životný úspech jednotlivca stále udržiava relatívne vysoké hodnotenie.

Pri hodnotení určitého diskriminačného potenciálu socio-demografických charakteristík jednotlivcov môžeme konštatovať, že ich vplyvu pre životný

²² Máme na mysli univerzalizmus a neosobnosť inštitucionálneho usporiadania ako jedny z hlavných atribútov modernizácie spoločnosti, ktoré reprezentujú rovnosť prístupov k oprávneniam.

²³ K fenoménu korupcie u nás, bližšie Džambazovič 2015.

²⁴ Je otázkou, ako by tieto hodnotenia nekalých praktík vo verejnom priestore vyzneli v roku 2018, v ktorom Slovensko zažilo niekoľko dramatických káuz, vedúcich nielen k občianskemu aktivizmu, ale dá sa predpokladať, že aj k rastu kritických hodnotení ľudí vo verejnej mienke.

úspech pripisujú respondenti výrazne nižšiu váhu, oproti predchádzajúcim uvádzaným stimulom. Aj tak však možno spomenúť, že viac ako 1/3 pripisuje význam správnej národnosti a najmä výraznejšie rastie hodnotenie významu pohlavia (význam pohlavia zaznamenal v porovnaní rokov 2009 a 2016 druhý najvyšší nárast). Byť mužom alebo ženou považujú pre diferenciáciu životného úspechu za dôležitejšie o niečo viac ženy (51 %) ako muži (46 %), ale relatívne blízke vnímanie dôležitosti tejto skutočnosti u oboch pohlaví vypovedá o závažnosti reflektovania tohto vplyvu (a nepriamo vypovedá aj o miere rodových nerovností na úkor žien). Naznačuje to teda, že presadzovanie rodovej rovnosti má u nás ešte značné rezervy a potreba venovať jej osobitnú pozornosť skôr spoločensky narastá.

V doteraz prezentovanej sekundárnej analýze sme sa snažili využiť dáta na postihnutie trendov v subjektívnom vnímaní príležitostí pre úspech ako nepriameho indikátora vnímania životných šancí v časovom horizonte troch vln medzinárodných výskumov, postihujúce 25-ročné obdobie. Ostatnú vlnu výskumných zisťovaní (ISSP 2016) sme sa pokúsili využiť aj na spracovanie diferenciácie vnímania životných príležitostí, a to v dvoch smeroch. Jednak sme sa pokúsili stimuly predkladané respondentom na hodnotenie dôležitosti pre životný úspech spojiť do kvázi typológie orientácie ich preferencií. Následne sme sa zamerali na otestovanie štatistickej významnosti rozdielov ich distribúcie medzi vybranými sociálnymi kategóriami respondentov²⁵.

Z batérie stimulov predkladaných respondentom sme sa pokúsili vytvoriť kvázi typológiu pripisovaných faktorov úspechu, a to na základe klastrovania obsahovo blízkyh stimulov. Pri vlastnom kvantitatívnom spracovaní sme zlúčili prvé dva varianty odpovedí na hodnotiacej škále (podstatné + veľmi dôležité), ktoré predstavujú vyhranenú mieru dôležitosti daného stimulu.

Identifikovali sme tak štyri typy možných subjektívnych preferencií, ktoré sme označili:

meritokratická orientácia preferencií (dôraz na vlastné úsilie a výkon) – reprezentovali ju vyhranene pozitívne hodnotené skutočnosti: mať dobré vzdelanie, byť ctižiadostivý, usilovne pracovať, mať odvahu ísť za prácou do zahraničia, ovládať cudzie jazyky

preferencie na sociálny pôvod (rodinný kapitál) – reprezentovali ju vyhranene pozitívne hodnotené skutočnosti: pochádzať z bohatej rodiny, mať vzdelaných rodičov

atributívne preferencie (význam charakteristík, ktorých je respondent nositeľom) – reprezentovali ju vyhranene pozitívne hodnotené skutočnosti: byť mužom/ženou, žiť v prosperujúcom regióne, byť mladý

²⁵ Využili sme disponibilné triedenia podľa základných socio-demografických znakov, pohlavia, veku, vzdelania, sociálneho statusu (identifikovaného cez redukované kategórie ISCO kódovania), veľkosti sídla a regionálnej príslušnosti respondentov.

preferencia účelového sociálneho kapitálu – reprezentovali ju vyhranene pozitívne hodnotené skutočnosti: poznať správnych ľudí, mať politické konexie, dávať úplatky.

Distribúcia identifikovaných 4 typov subjektívnych preferencií bola nasledovná: najviac preferovaná bola meritokratická orientácia (28,6 %), za ňou nasledovalo hodnotenie významu sociálneho pôvodu (17,8 %) a atributívne preferencie (17,3 %), najmenšiu preferenciu (ale pritom relatívne blízku predchádzajúcim) mal účelový sociálny kapitál (12,8 %).

Čo sa týka diferenciacie distribúcie orientácií, ukázali sa niektoré odlišnosti, ale nepotvrdili sa štatisticky významné rozdiely medzi kategóriami respondentov²⁶.

Vyšší podiel tých, ktorí hodnotia pre dosiahnutie úspechu význam vlastného výkonu (meritokratický princíp), sa ukázal medzi mestským obyvateľstvom²⁷ a kategóriami, ktoré by sme mohli označiť ako vyššiu strednú triedu²⁸.

Pri testovaní preferencií rodinného kapitálu sa podľa sociodemografických kategórií nepreukázali významné rozdiely, čo naznačuje všeobecne distribuovanú akceptáciu významu tohto fenoménu.

Atributívne charakteristiky sú z významňované medzi obyvateľmi z menších obcí (do 1000 obyvateľov), u ďalších sledovaných sociálnodemografických kategórií sú preferencie atributívnych charakteristík na úrovni priemeru celej vzorky.

Vyšší podiel takých, ktorí hodnotia pre dosiahnutie úspechu význam vplyvných známostí a dávania úplatkov, je medzi mužmi a príslušníkmi nižšej strednej, resp. nižších tried (remeselníci, operátori, montéri a kvalifikovaní pracovníci v poľnohospodárstve, pomocní a nekvalifikovaní pracovníci).

Pozitívnym výsledkom testovania je dominancia vnímania meritokratických charakteristík ako kľúčových pre životný úspech. Potvrdil sa tak trend posilňovania týchto charakteristík, ako aj rozsah distribúcie takýchto hodnotení. Hoci ide o subjektívne vnímanie, nepriamo možno identifikovať pozitívne smerovanie spojenia životných šancí s vlastným výkonom a úsilím. Silnejšia je takáto inklinácia v hodnotení ľudí z mestského prostredia a vyšších sociálnych vrstiev. Na druhej strane práve ľudia s nižším sociálnym statusom a z vidieckeho prostredia častejšie interpretujú životné príležitosti podmienené vplyvnými známostami (možno hypoteticky interpretovať ako subjektívny výraz vnímania určitej miery vlastnej sociálnej marginalizácie). Z významňovanie „objektívnej“ determinácie životných šancí (atributívne preferencie) sa tiež skôr týka ľudí z vidieckeho prostredia a nižším sociálnym statusom.

²⁶ Na štatistické testovanie sme využili znamienkový test, ktorý je založený na adjustovaných reziduách v dvojrozmernom triedení znakov a vyjadruje štatistickú významnosť rozdielov premenných.

²⁷ Vo výskumnej kategorizácii to boli obyvatelia miest s 20 – 100 tisíc obyvateľmi.

²⁸ V ISCO kódovaní to boli zákonodarcovia, riadiaci pracovníci a špecialisti.

Záver

Prezentované vybrané zistenia z medzinárodných výskumov sociálnych nerovností, realizovaných na Slovensku iste nemôžu poskytnúť úplný obraz o životných šanciach obyvateľov Slovenska. Limit je nielen v neúplnosti (pri tak zložitom zábere možných vplyvajúcich skutočností), ale aj v subjektívnom hodnotení vybraných aspektov životných šancí.

Zároveň však výsledky výskumov umožňujú formulovať niektoré závery. Pokúsime sa aspoň rámcovo reflektovať životné šance na pozadí nami konceptualizovaných spoločenských mechanizmov. Názory a hodnotenia respondentov dokladujú posun k meritokratickému usporiadaniu spoločnosti a posilňovaniu tejto tendencie. Otvorenosť životných šancí, založených na individuálnom úsilí a výkone, ale naráža aj v subjektívnom vnímaní na limity objektívneho dostatku príležitostí viazaných najmä na kľúčovú platformu životných šancí – dostatku pracovných príležitostí a ich rovnomernej distribúcie v regionálnom rozložení. Narastá aj vnímanie limitnosti uplatnenia sa v slovenských podmienkach, čo by malo byť osobitnou výzvou pre posilňovanie férovosti spravovania slovenskej spoločnosti (téma efektívnosti formálnych kontrolných mechanizmov a spravodlivého uplatňovania zásad). Otvorenosť životných šancí je v subjektívnom hodnotení limitovaná práve bariérami prístupu založenými na vplyvných sociálnych sieťach. Sociálny kapitál na Slovensku má viac individuálnu podobu a je skôr zdrojom nerovností v prístupe k životným príležitostiam a úspechu. Na druhej strane kolektívny sociálny kapitál, ktorý by mohol byť spolutvorcom životných príležitostí ľudí v podobe samoorganizačného mechanizmu (žiaduceho najmä na lokálnej úrovni), má nízku úroveň²⁹. Nízka úroveň dôvery medzi ľuďmi oslabuje potenciál kooperativity a úroveň dôvery k inštitúciám (najmä verejným) preukazuje nepriamo na nízku úroveň efektivity fungovania verejného sektora a inštitucionálneho nastavenia slovenskej spoločnosti³⁰.

Oproti rovnostárskemu modelu spoločenského usporiadania pred rokom 1989, prebieha v procese transformácie spoločnosti proces diferenciacie. Ľuďmi je ale hodnotený nepriaznivo – veľkú časť populácie podľa ich hodnotenia tlačí na spodné priečky spoločnosti, zatiaľ čo žiaduci obraz spoločnosti

²⁹ Nízku úroveň kolektívneho sociálneho kapitálu potvrdzujú aj najnovšie údaje z výskumu európskych hodnôt EVS 2017, kde pri porovnaní členstva v rôznych formách dobrovoľných organizácií na Slovensku a v Českej republike sa ukazuje priepastný rozdiel. Na Slovensku nie je členom žiadnej dobrovoľnej organizácie až 74,8 % opýtaných, zatiaľ čo v ČR len 13,6 % opýtaných (zdroj: dátový súbor EVS 2017, Sociologický ústav SAV).

³⁰ K úrovni dôvery medzi ľuďmi a k verejným inštitúciám a ich vývoju od začiatku 90. rokov po súčasnosť, pozri bližšie výskumy dôvery vo vlnách európskeho výskumu hodnôt EVS, odkaz:

http://www.sociologia.sav.sk/cms/uploaded/2786_attach_EVS_2017_SR_TK_SU_SAV_181217.pdf.

Porovnanie výsledkov preukazuje, že hoci dochádza k istému nárastu všeobecnej dôvery medzi ľuďmi, súčasne narastá sociálny odstup k iným sociálnym skupinám. Vývoj dôvery k verejným inštitúciám v SR preukazuje stagnujúci až klesajúci charakter.

čenského usporiadania by mal byť vzostup väčšiny do stredných vrstiev spoločnosti³¹. Hoci ide o subjektívny hodnotiaci pohľad, aj ten vypovedá minimálne o limitoch motivačného a mobilizačného potenciálu ľudí pri hľadaní a napĺňaní svojich životných cieľov.

Gabriela Lubelcová pôsobí ako profesorka na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Pedagogicky sa venuje sociológii sociálnych problémov, sociálnej politike, kriminológii a problematike aktivizácie sociálnych aktérov. Výskumne sa orientuje na analýzu aktuálnych sociálnych problémov, stratégie intervenovania do sociálnych problémov a sociálne inovácie. V kriminológii sa zameriava na problematiku sociálnej podmienosti kriminality a v tejto oblasti publikuje vo vedeckých a odborných časopisoch a zborníkoch z konferencií. V poslednom období sa venovala téme sociálneho podnikania ako inovatívnej stratégie lokálneho rozvoja a problematike prekarizácie práce a jej rizik v socio-ekonomickom vývoji Slovenska.

Milan Zeman pôsobí ako odborný pracovník Sociologického ústavu SAV. Vo svojej výskumnej práci sa zameriava na kvantitatívne metódy, štatistické spracovanie dát a sociologické skúmanie voľného času, športu, životného štýlu, konzumného správania, používanie informačných a komunikačných technológií. Publikuje vo vedeckých a odborných časopisoch, ako aj kapitoly v monografiách a zborníkoch. Dlhodobu sa podieľa na riešení viacerých výskumných projektov v rámci medzinárodných komparatívnych výskumov ISSP a EVS.

LITERATÚRA

- ALEXANDER, J. C., 1988: Action and its Environments: Toward a New Synthesis. New York: CU Press, 1988.
- ALEXANDER, J. C., 1982: Theoretical Logic in Sociology. Vol. I. London: Routledge.
- BAHNA, M. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2010: Subjektívna identifikácia vlastnej pozície v stratifikačnom systéme slovenskej spoločnosti. Sociológia, roč. 42, č. 2, s. 87-112.
- BAHNA, M. – ZAGRAPAN, J., 2017: Názory občanov na korupciu a ich osobná skúsenosť. Bratislava: SÚ SAV (elektronický zdroj).
- BOURDIEU, P., 1998: Teorie jednání. Praha: Karolinum.
- BOURDIEU, P., 1984: Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Harvard: UP.
- BUNČÁK, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – SOPÓCI, J., 2013: Vývoj sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti v posledných dvoch desaťročiach. In: Londák, M.,

³¹ K identifikácii vlastnej pozície v stratifikačnom systéme bližšie Bahna – Džambazovič 2010, údaje k vývoju sociálnej stratifikácie a mobility, porovnaj Džambazovič – Gerbery – Sopóci 2018, Džambazovič – Gerbery 2014.

- Michálek, S. a kol.: 20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja. Bratislava: VEDA SAV, s. 570-610.
- DAHRENDORF, R., 1991: Moderný sociálny konflikt. Bratislava: Archa.
- DAHRENDORF, R., 1988: The Modern Social Conflict. University of California Press: Berkeley and Los Angeles.
- DAHRENDORF, R., 1979: Life Chances: Approaches to Social and Political Theory. London: Weidenfeld and Nicolson.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2015: Názory verejnosti na korupciu: Je na Slovensku korupčná klíma? In: Šoltés, P. – Vörös, L. a kol.: Korupcia. Bratislava: VEDA SAV, s. 422-459.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D., 2014: Sociálno-ekonomické nerovnosti v zdraví: sociálno-ekonomický status ako determinant zdravia. Sociológia 46, 2, s. 194-217.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D. – SOPÓCI, J., 2018: Sociálna stratifikácia a sociálna mobilita v slovenskej spoločnosti. Bratislava: Stimul.
- GERBERY, D. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2011: Inovatívne orientácie v sociálnej politike: perspektíva sociálnej inklúzie. Bratislava: UK.
- GIDDENS, A., 1984. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press.
- KATRŇÁK, T., 2005: Třídní analýza a sociální mobilita. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- LUBELCOVÁ, G., 2014: Kriminalita ako modalita sociálneho konania. Sociológia 24, č. 2, s. 167-193.
- SKOVAJSA, M., 2013: Struktury významu. Kultura a jednání. Praha: Slon.
- SCHENK, J., 2017: Explanačné modely v súčasnej analytickej sociológii. Bratislava: Stimul.
- SOPÓCI, J., 2013: Moderná spoločnosť a sociálna zmena. Bratislava: Stimul.
- SOPÓCI, J., 2014: K niektorým otázkam spoločenskej triedy a sociálneho statusu v slovenskej spoločnosti. Sociológia 46, č. 2, s. 146-167.
- SOPÓCI, J., 2017: Sociálna stratifikácia a mobilita v sociologickej perspektíve. Bratislava: Stimul.
- SOPÓCI, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D., 2015: Zdravie a zdravotná starostlivosť na Slovensku – nerovnosť v zdraví. Bratislava: Stimul.
- Sociologický ústav SAV. CSES a ISSP Slovensko 2016. [dátový súbor]. Slovenský archív sociálnych dát, 2017. SASD2016002. Verzia 1.0.
- ŠUBRT, J., 2001: Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie. Praha: ISV.
- ŠUBRT, J. – BALON, J., 2010: Soudobá sociologická teorie. Praha: Grada.
- WEBER, M., 1964: Wirtschaft und Gesellschaft. Koln: Opladen.

WEBSTRÁNKY

- <http://sasd.sav.sk/sk/>
http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_2016002
http://www.sociologia.sav.sk/cms/uploaded/2786_attach_EVS_2017_SR_TK_SU_SAV_181217.pdf
http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_1993001